

Dekorativ-təbii sənət növləri milli-mənəvi dəyərlər nümunəsi kimi

Kamala Şahverdiyeva

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi
Mədəniyyət üzrə Elmi-Metodik və İxtisasartırma Mərkəzinin metodisti
E-mail: nurlanti1964@mail.ru

diqarlarını göstərə bilər. Azərbaycan xalq təbii sənəti və onun bir qolu sayılan xalçaçılıq milli mədəniyyətimiz tarixində özünəməxsus yer tutur.

Xalq sənətinin ən geniş yayılmış növü xalqımızın məişətində əvəzsiz yeri olan və az qala milli rəmzə çevrilmiş xalça sənətidir. Müxtəlif naxış elementləri və təsvirlə bəzədilən xovlu və xovsuz xalçalar dəyərlər, çadirlər, alaçıqların, habelə yaşayış evlərinin və digər binaların divar bəzəklerinde, döşəməsində istifadə edilir, eyni zamanda yüksək estetik əhəmiyyəti malikdir. Azərbaycan xalçaların texniki xüsusiyyətlərinə görə xovlu və xovsuz olurlar. Xovsuz xalçalar toxuculuq sənətinin ən erkən dövrünə təsadüf edir. Azərbaycan xalça sənəti yüksək bədii-texniki keyfiyyətinə, xovsuz toxunuşunun müxtəlifliyinə görə fərqlənir. Xovsuz xalçaların, ümumiyyətlə, xalça sənətinin yaranmasının əsasını onların ilk sadə nümunələri olan hasır, çətan, buriyə təşkil edir. Xovsuz xalçalar öz toxuma üsuluna, kompozisiya quruluşuna, ornament zənginliyinə və rəng koloritinə görə bir-birindən fərqlənən 8 növə bölünür: palaz, cecim, ladi, kilim, şəddə, varni, ziti, sumax.

Azərbaycan xalça sənətinin elm sahəsi kimi öyrənilməsi və professional rassamların yaradıcılığında müasir inkişafı Xalq rəssamı

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixə malik mədəni irsi var. Onları qorumaq, mənimsəmək, təbliğinə və təşviqinə çalışmaq hər bir vətəndaşın borcudur. Mədəniyyətin dünyaya inteqrasiyası nəticəsində təbii və dekorativ sənət öz inkişafının yüksək mərhələsinə çatmışdır. Bu sənət biza tarixi keçmişimizin köklərindən xəbər verən ən qiymətli xəzinədir. İnsanın məişətdə istifadə etdiyi əşyalar — qab-qacaq, mebel, parçalar, əmək alətləri, silah, geyim — zinat əşyalarıdır. Onların bəzədilməsi dekorativ-təbii sənət növünə aiddir. Bu sənətdə istənilən obyekt naxışa çevrilir.

Dekorativ-təbii sənətin müxtəlif növləri mövcuddur: məşalən, mozaika (ala-bəzak saxsı parçalarından quraşdırılmış təsvir), oyma (ağac, daş, sümük üzərində oylaraq həkk olunmuş naxış), vitraj (şüşə üzərində çəkilmiş və ya şüşədən quraşdırılmış təsvir və ya naxış), şabəkə (ağacdan və ala-bəzak şüşələrdən düzəldilmiş təsvir)... Dekorativ təbii sənət el arasında "xalq sənəti" də deyilir. Bu sənətin xalçaçılıq, batika (kələğayı), qobelen, dulusçuluq (keramika), toxuma və bədii tikmə, zərgərlik, bədii şüşə, bədii oyma (ağac, metal, daş, sümük üzərində oyma) və digər növləri var. Dekorativ təbii sənət, həmçinin bədii sənətin müxtəlif növlərinin əhatə edir. Onların arasında döymə sənəti və zərgərlik, metal üzərində işləmələr, ağac, daş və sümük üzərində oyma naxış, xalçaçılıq, hörmə sənəti, ornament toxuculuq və basmanaxış, toxuma, bədii tikmələr və bir çox

Latif Karimovun (1906–1991) adı ilə bağlıdır. Şərq, o cümlədən Azərbaycan xalçası və dekorativ-təbii sənətinin mahir bilicisi, görkəmli ornamentalist-rəssam, lədiqatçı-alim kimi tanınan L.Karimov uzun illər xalçaların tədqiq etmiş, dekorativ sənəti yeni ornamentlə zənginləşdirmiş, ananavi bəzak elementləri arasında yeni dekorativ motivlər yaratmışdır. L.Karimovun eskizləri əsasnda toxunmuş "Əlşən" (1932), "Qonaqkənd" (1939), "Ləcaqtürünç" (1952), "Şuşa" (1953), "Göygöl" (1958), "Qarabağ" (1960), "İslimi", "Gəmi" (1976) və s. ornament və portret xalçalar ornament elementlərinin uyurluq, kompozisiya bitkinliyi, rəsmlərinin zərifliyi və ifadəliliyi, zəngin koloritinə görə xalçaçılıq sənətinin qiymətli nümunələrindəndir. Azərbaycan xalçaları sənət sahəsi kimi həm coğrafi mövqeyinə, həm də naxış, kompozisiya, rəng hallı və texniki xüsusiyyətlərinə görə şərti olaraq yeddi qatmanba — Quba, Bakı, yaxud Ağdərən, Şirvan, Gəncə, Qazax, Qarabağ, Təbriz xalçaçılıq məktəblərinə bölünür.

Xalqımızın qədim ənənələrə malik kələğayı sənətinin çığışda varisi batikadır. Batika qədim sənət növü olub, kələğayı mənasını verir. Kələğayı ipək sapan toxunmuş dördkünc formalı qadın baş örtüyüdür. Azərbaycanın qərb zonasında buna "çarçat" da deyilir. Ölkəmizdə kələğayı istehsalının qədim tarixi vardır. Şakı və Başqal kələğayların sırasında "Şah buta", "Səya buta", "Xırda buta" çeşidlərindən daha çox istifadə olunur. "Heyratı", "Soğanı", "İstiotlu", "Albuxanı", "Abi", "Yeləni" adlı alvan kələğayları böyük şöhrət qazanmışdır.

Qobelen hiss və duğulğaran sənətidir, düşünçə tərzidir. Dünyədə geniş yayılmış, Azərbaycanda isə qədim xalq mədəniyyətinə aid xalça sənətidir. Qobelenin hazırlanma texnikasının əsasını öncədən

çəkilmiş eskiz, fikir, ideya təşkil edir. Xovsuz xalça növü olub, hazırda dekorativ sənət kimi tanınır. Sənəti dekorativ edib, onu adı xaldan fərqləndirən əsas cəhət isə qobelen üzərində insan duğulğarının, hissələrinin cəmlənmiş sətli kompozisiyanın mənə və məzmunla ipə-sapa köçürülməsidir. Qobelen sənəti ilə məşğul mütəxəssis, ilk növbədə, yaradıcı rəssam olmalıdır. Rəssamın qobelen toxuması üçün ona ilk lazım olan avadanlıq, material düşünçə və xayallandır.

Qobela üçün bitki mənşəli boyalardan istifadə olunur. Azərbaycanın bədii tikmələrində ən çox işlədilan bitki motivləri qızıl-qırmızı, narıq, qaranlıq, ləla, zənbaq, meyvə ağaclarının yarpaqları, nar, heyva, alça çiçəkləri, eləcə də sünbül və müxtəlif formalı yarpaqlardır. Bədii tikmələrdə əsasən quşların təsvirinə üstünlük verilir. Bədii tikmə növünün ən geniş yayılmış forması plakatikmədir.

Bədii şüşə dekorativ əşyaların, vitrajların interyerdə öz əksini tapmasdır. Təsviri sənətin qədim nümunələri arasında Mingəçevir, Şamaxıdan tapılmış müxtəlif tipli və formalı bədii şüşə məmulatı nümunələri Azərbaycanda şüşə istehsalının da mövcudluğunu göstərir.

Bədii oyma — dekorativ sənətin ən qədim və ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Daş, ağac, sümük və başqa materiallar üzərində işlənir. Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərində (Qobstan, Gəmiqaya və s.) daş üzərində oymalar bədii oyma sənətinin ilk nümunələri kimi göstərmək mümkündür.

Dekorativ-təbii incəsənətin bir növü olan bədii tikmələrin tarixi çox qədimdir. Azərbaycan tikmə sənətinin təsvir vasitəsi olduqca zəngin və rəngarəngdir. Buraya müxtəlif növ sap, parça, muncuq, plitək və digər bədii materiallar daxildir.

Tikmə sənətində ən çox rəngli ipək saplarla yanaşı, qızıl və gümüş tellərdən, ağac qabığı və fil sümüyündən hazırlanmış lövhəciklərdən, metal plitəklərdən, hətta qiymətli daş-çarşılardan da geniş istifadə edilir.

Azərbaycan tikmələri işlənmə üsuluna görə bir çox növə bölünür: təkalduz, güləbatın, sayə, piləkli, cülmə, muncucluq, qurama, oturtma. Təkalduz orta əsrlərdə Şakı şəhərində geniş yayılmışdı və bu tikmə növündə naxışlar "gəzmə" və ya "doldurma" üsulu ilə salınırdı. Təkalduzçular, əsasən, yerli və ya xaricdə istehsal olunan qırıq, qara və tünd göy rəngli məxmər və mahuddan istifadə edirdilər. Təkalduz sənətinin ilk nümunələrinə hələ Sasanilər dövründən rast gəlinir. Get-gedə o təkmilləşərək bir xalq sənəti kimi yer yer məişətdə ən çox işlədilan sənətə çevrilir. Bu sənətin inkişafı yun, ipək kimi xammalın, həmçinin bəzi rənglərin respublikamızda istehsalı ilə sıx bağlıdır. "Təkalduz" herfi mənada "təkalde düz" mənasını verir. Avropa dillərində bu tikmə növünə "zəncirli naxış" deyilir.

Tikmə sənətinin geniş yayılmış növlərindən biri də güləbatındır. Güləbatın, əsasən, qızıl və gümüşü sapanlarda istifadə edilməklə işlənir. Güləbatın tikmə üçün yertlik, adətən, tirmə parçalardır. Azərbaycanın bir çox şəhərlərində, xüsusilə də Təbriz, Bakı, Şamaxı və Naxçıvanda bu sənət növü inkişaf etmişdir. Ən qiymətli güləbatın tikmələri Şamaxı sənətkarlarının tikmələri sayılır. Güləbatın, adətən, arxalq, araçığın, çapqan kimi bəzi tikmələri, saatlıq, daraqəbi və başqa məişət əşyalarının üzərində işlənir. Sayə tikmələri üzərindəki

bazaklarına görə bir-birindən fərqlənir – süjetli kompozisiyaları, nəbəti və həndəsi ornamentli və s. Bunlardan biri muzeyin fondunda saxlanılan kiçik ölçülü saya dasmağdır. Bu tikmə Mirzəyeva Peykər Mürsəl qızı tərəfindən 1958–59-cu illərdə tikilmişdir.

Milli İncəsənət Muzeyində pilaklı tikmə növünə aid nümunələr də xüsusi yer tutur. Bu növ tikmələr, əsasən, böyük və kiçikölçülü taxça və pəncərələr üçün düzəldilmiş pərdələrin üzərində işlənirdi. Hazırda muzeyin ekspozisiyasında nümayiş etdirilən XIX əsrə aid (Şamaxı bölgəsi) pilaklı pərdə belə nümunələrdəndir.

Muncuqlu tikmələrdə çox xırda və rəngli muncuqlardan istifadə edilir. Muncuqlar xüsusi saplarla düzülür, sonra isə pul kisəsinin, daraqqabının və s. kiçik torbaların üzərinə tikilib bərkidilir. Belə tikmə növünə biz görkəmli klassik şairimiz Xurşidbanu Natavanın əl işlərində, ona məxsus pul kisəsi nümunələrində rast gəlirik.

Tikmə elə bir sənət növüdür ki, onunla həm sadə camaat, həm də zəngin təbəqəyə məxsus insanlar məşğul idi. XIX əsrdə yaşamış Azərbaycan şairəsi Xan qızı Natavan gözəl şeirlərlə yanaşı, zərif tikmələrin də müəllifidir. Azərbaycan bədii tikmələrində ən çox qızılgül, nərgiz, qaranfil, lələ, zənbəq, nar, heyvə, alça çiçəkləri, sünbül, müxtəlif formalı yarpaqlar və digər motivlərə yer verilir. Eyni zamanda, bədii tikmələrdə bülbul, tovuqquşu, göyərçin, tutuquşu, hophop (şanapipki), sarça, qırqovul, bildirçin, kəklik və digər quşları təsvir etməyi sevirirdilər. Bədii tikmələrdə tez-tez rast gəlinən cüt quş təsvirləri dekorativ-tətbiqi incəsənət məmulatlarında ən qədim və sevilmə məntəvidir. Bu gün də Azərbaycanda bədii tikmə məktəbi qorunub saxlanılır.

Təsvisi sənət tarixində ilk dəfə 2007, 2009, 2011, 2013 və 2015-ci illərdə İtaliyada reallaşan Ümumdünya Təsvisi Sənət Sərgisində Azərbaycan pavilyonu təşkil olunmuş, rəssamlarımızın əsərləri

nümayiş etdirilmişdi. 2009 və 2011-ci illərdə ilk dəfə respublikamızın bütün şəhər və rayonlarını əhatə edən "Ümumrespublika dekorativ-tətbiqi sənət" festivalı keçirilmiş, festivalın yekun sərgisi Bakıda təşkil olunmuşdur. Azərbaycan Xalça Muzeyində 2019-cu ilin fevral ayında "Azərbaycanın mədəni sənəti" layihəsi çərçivəsində naxışlı çətan toxuma texnologiyası üzrə mühazirə və ustad dərsləri keçirilib. Ustad dərslərində məqsəd unudulmaqda olan texnologiyaların nəsilən-nəslə ötürülməsinə şərait yaratmaqdır. Dərslər UNESCO üzrə Azərbaycan Milli Komissiyası və Xalça Muzeyinin birgə təşkilatçılığı ilə reallaşmışdır. Parça tikmə və milli geyimlərin bərpası "Azərbaycanın mədəni sənəti" layihəsinin bir proqramıdır. Proqramın məqsədi bu sahə üzrə yeni kadrların yetişdirilməsi və muzeydə müasir, beynəlxalq standartlara cavab verən bərpa mərkəzinin yaradılmasıdır.

Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənət növlərinin istehsalı o qədər geniş vüsət tapıb ki, ölkəmizdə ilk dəfə yeni formalaşmış auksion ananasinin əsasının qoyulmasına səbəb olub. ♦

Ədəbiyyat:

1. Tağıyev R.C. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti. Bakı, "Elm", 1986.
2. Əliyeva G. Azərbaycan bədii parça və tikmələri. Bakı, "Elm", 1990.
3. Керимов Л.Г. Азербайджанский ковер. Б., "Гянджлик", 1983.
4. Расим Əфəнди. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. Bakı, "İşıq", 1976.
5. <http://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/Az-rbaycan-dekorativ-t-tbiqi-s-n-t-sah-l-rinin-kompozisiya-x-susiyu-tl-rinin-t-hlili.pdf>
6. <http://portal.azertag.az/az/node/1281>

Резюме

Декоративное прикладное искусство в обычном лексиконе означает «народное творчество». Декоративное прикладное искусство охватывает различные виды художественного творчества. К этому искусству относятся ковроткачества, батик (головной убор), гобелен, керамика, вазание и художественная вышивка, ювелирное мастерство, художественные изделия из стекла, художественная резьба (дерево, металл, кости) и другие.

Ключевые слова: виды декоративно-прикладного искусства, ковры, текстиль, батик, художественная вышивка, гравировка (резьба по дереву).

Summary

Decorative applied art is called "folk art" among the people. Decorative applied art contains different types of art work. It has several kinds, such as: carpet-weaving, batik art (silkly head-cover), gobelin, pottery (ceramics), knitting and art of needlework, jeweller's art, decorating on glass, engraving (engraving on wood, metal, stone and bone).

Key words: types of decorative applied art, carpet-weaving, batik art, needlework, engraving.